

Bjelovar: od vojne utvrde do danas

Štauber, Anamarija

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:203863>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije

ANAMARIJA ŠTAUBER

BJELOVAR: OD VOJNE UTVRDE DO DANAS

Završni rad

Pula, 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije

ANAMARIJA ŠTAUBER

BJELOVAR: OD VOJNE UTVRDE DO DANAS

Završni rad

JMBAG: 0303060034

Studijski smjer: Kultura i turizam

Kolegij: Kulturno-povijesni spomenici

Mentor: prof. dr. sc. Slaven Bertoša

Pula, 2018.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Anamarija Štauber, kandidatkinja za prvostupnicu Kulture i turizma, izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz nekog necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

U Puli, 11. lipnja 2018.

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Anamarija Štauber, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom „Bjelovar: od vojne utvrde do danas“ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 11. lipnja 2018.

Potpis

Sadržaj

UVOD	1
1. BJELOVARSKO PODRUČJE PRIJE IZGRADNJE VOJNE UTVRDE	2
1.1. Najstariji podaci o naseljavanju oko današnjeg Bjelovara	2
1.2. Bjelovar u kartografskim izvorima	3
2. VOJNA UTVRDA U RAZDOBLJU OD 1756. DO 1871.	5
2.1. Izgradnja vojne utvrde	5
2.2. Napredak Bjelovara	6
3. BJELOVAR OD 1871. DO POČETKA RATA 1914.	10
3.1. Razvojačenje Vojne granice	10
3.2. Slobodan kraljevski grad	11
4. OD PRVOG SVJETSKOG RATA DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA	12
4.1. Prvi svjetski rat	12
4.2. Razdoblje između dva svjetska rata	13
4.3. Drugi svjetski rat	15
5. BJELOVAR ZA VRIJEME DOMOVINSKOG RATA	18
5.1. Približavanje rata	18
5.2. Sukobi i osvajanje vojarne „Božidar Adžija“ u Bjelovaru	20
6. SUVREMENI BJELOVAR	23
6.1. Napredak grada	23
6.2. Tendencije razvoja	24
ZAKLJUČAK	25
LITERATURA	26
POPIS PRILOGA	28
SAŽETAK	29
SUMMARY	30

UVOD

Bjelovar je grad smješten na južnom prigorju Bilogore. Prostor grada i njegove okolice naseljen je još od neolitika, kada su na njemu boravili nositelji korenovske, sopotske, lasinjske i vučedolske kulture te kulture bronzanog i željeznog doba. U kartografskim se izvorima prvi put spominje 1639. pod nazivom „Wellovar“ te se od tada redovito nalazi na svim kartama koje obuhvaćaju područje toga grada. Do prekretnice u povijesti Bjelovara došlo je 1756. kada je carica Marija Terezija odlučila da se na mjestu današnjeg Bjelovara, sjecištu prometnih putova i granici osmanlijsko-austrijskih sukoba, podigne novo vojno središte Varaždinskog generalata, vojnu utvrdu s ulicama koje se sijeku pod pravim kutom, koja je ime Bjelovar dobila od strane naroda. Iako je bio zamišljen kao vojna utvrda, na kraju je podignut kao otvoreni grad. Život u Bjelovaru, isprva stožernom mjestu Đurđevačke i Križevačke pukovnije, oblikovali su doseljenici i njihovi potomci. Ukidanjem Varaždinske granice i razvojačenjem Križevačke i Đurđevačke pukovnije, Bjelovar je proglašen sjedištem Bjelovarske županije. Bjelovar je 1874. ban Ivan Mažuranić proglasio slobodnim kraljevskim gradom s magistratom, zastupstvom i gradskim načelnikom, što ga je činilo poželjnim gradom za život, no, usprkos razvoju, Bjelovar je za mnoge još uvijek bio izolirano mjesto, daleko od „velikih“ događaja. Nakon atentata na austro-ugarskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda u Sarajevu proglašena je mobilizacija austro-ugarske vojske, a zapovijed za provedbu mobilizacije dobila je i 16. varaždinska pješачka pukovnija sa sjedištem u Bjelovaru. Hrvatski teritorij gotovo i nije bio zahvaćen ratnim operacijama, međutim, zbog ratnog stanja u Bjelovaru, kao i u većem dijelu Austro-Ugarske, vladala je opća neimaština. Budući da je država iz rata izašla kao gubitnik, došlo je do njezinog raspada. U Bjelovaru su vladali opći nemiri, no, između dva rata, grad je iznenađujuće napredovao. Napredak je narušio Drugi svjetski rat. Bjelovar je opet bio veliki vojnički grad u kojem su se sukobljavali ustaški i komunistički totalitarizmi. Razdoblje Domovinskog rata i raspada Jugoslavije u Bjelovaru obilježili su osvajanje vojarne Jugoslavenske narodne armije u gradu i razaranje od strane Jugoslavenske narodne armije s velikim žrtvama. Također, obilježile su ga i policijske i vojne postrojbe koje su se uključivale u obranu cijele Hrvatske. Danas, Bjelovar je grad koji cijeni i poštuje svoju bogatu i burnu povijest te na njoj gradi svoju prepoznatljivost.

1. BJELOVARSKO PODRUČJE PRIJE IZGRADNJE VOJNE UTVRDE

Povijest Bjelovara ne počinje s 1756., odnosno izgradnjom vojne utvrde. Prostor današnjeg Bjelovara i njegove okolice naseljen je tisućama godina. Da bi se lakše shvatio razvoj toga prostora i život ljudi koji su ondje živjeli, događaji i procesi koji su se ondje odvijali stavljeni su u šire kontekste.

1.1. Najstariji podaci o naseljavanju oko današnjeg Bjelovara

Prostor današnje Bjelovarsko-bilogorske županije tijekom neolitika bio je naseljen nositeljima korenovske, sopotske, lasinjske, vučedolske kulture te kulture bronzanog i željeznog doba.

Iz starčevačke kulture (od oko 5000. do oko 4300. godine pr. Kr.) sačuvani nalazi pronađeni su u Ždralovima, gdje je slučajno otkriven dio zemunice. Oko Ždralova se nalazilo najzapadnije uporište starčevačke kulture, čiji su nositelji na područje oko današnjeg Bjelovara došli s istoka.¹

Korenovska kultura (od oko 4700./4600. do oko 4200./4100. godine pr. Kr.) nastala je na kasnostarčevačkom supstratu, a ime je dobila po lokalitetu Malo Korenovo. Prvi put registrirana je iskopavanjem Stjepana Vukovića 1956., a kao zasebnu kulturu utvrdio ju je Stojan Dimitrijević nakon svojih iskopavanja u Malom Korenovu. Ova kultura pripada linearnotrakastoj keramici, nastaloj kao podvrsta trakastokeramičkog kruga na području srednje Europe.²

Primjer sopotske kulture (od oko 4200. do oko 3500. godine pr. Kr.) je keramički nalaz iz šume Bukvik, koja se nalazi između sela Letičani, Markovac i Grginac. Također, iz te šume potječe i nalaz iz razdoblja lasinjske kulture (od oko 3200. do oko 2700. godine pr. Kr.). Lasinjskih nalaza ima i na samom području grada Bjelovara, na Šetalištu dr. Ivše Lebovića te u Ždralovima. U šumi Bukvik nađen je nalaz vezan za vučedolsku kulturu (od oko 2400. do oko 1900. godine pr. Kr.) i nalazi

¹ Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar, 2013., str. 18.

² Isto, str. 18.-21.

iz razdoblja Retz-Gajary kulture (od oko 2700. do oko 2400. godine pr. Kr.) koji su nađeni i u Starim Plavnicama.³

Jasi ili Jazi živjeli su na prijelazu iz brončanog u željezno doba na području šire Bilogore. Nalazišta u Letičanima i Novim Plavnicama pripadaju razdoblju starijeg željeznog doba (od oko 750. do oko 300. godine pr. Kr.).⁴

1.2. Bjelovar u kartografskim izvorima

Bjelovar se u do sada poznatim kartografskim izvorima iz 17. stoljeća spominje pod imenima: Wellowar, Welowar, Wellovar, Belauar, Belouax i Belouac. U sljedećoj tablici prikazani su navedeni podaci, uz godinu i kartografe.

Tablica 1. Ime Bjelovara u kartografskim izvorima iz 17. stoljeća

Godina	Naziv za Bjelovar	Kartograf
1639.	Wellovar	Winckler
Oko 1657.	Wellowar	Stier
Oko 1664.	Wellowar	Stier
1673.	Belouar (Belovac)	Glavač
Oko 1680.	Wellowar	De Wit
1682.	Welowar	Vischer
1685.	Welowar	Vischer
1686.	Belouac	Contelli da Vignola
1688.	Wellowar	Coronelli
1689.	Belouac	Valasor
1690.	Belouax	Cantelli da Vignola
1690.	Wellowar	Seller
Oko 1690.	Wellowar	Vischer

(Izvor: Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar 2013., str. 98.)

³ Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar, 2013., str. 21.

⁴ Na istome mjestu.

[illegible]

(Izvor: Mirela Slukan-Altić: *Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima: od vojne utvrde do slobodnoga i kraljevskog grada*, str. 10.)

2. VOJNA UTVRDA U RAZDOBLJU OD 1756. DO 1871.

Nakon velike bune graničara u Varaždinskome generalatu i seljaka u Križevačkoj županiji 1755. došlo je do prekretnice u povijesti Bjelovara. Prema nalogu carice Marije Terezije, jedine žene na habsburškome prijestolju, osnovan je Novi Bjelovar kao vojni grad na kupljenom praznom zemljištu pokraj potoka Bjelovacke.

2.1. Izgradnja vojne utvrde

Odluka Marije Terezije da se na mjestu današnjeg Bjelovara, sjecištu prometnih putova i granici osmanlijsko-austrijskih sukoba, podigne grad, bila je logičan slijed procesa reorganizacije Vojne granice. Nakon protjerivanja Osmanlija uspostavljena je nova granica na Savi, zbog koje je važnost Varaždinskog generalata u obrani slabila pa je generalat iz Varaždina premješten u Koprivnicu. Nakon što su 1749. ukinute kapetanije i formirane Đurđevačka i Križevačka pukovnija, teritorijalnu je reorganizaciju pratila promjena graničarskih prava 1754. kojom su smanjene graničarske povlastice i potpuno ukinuta graničarska samouprava. Nezadovoljstvo se proširilo generalatom i u selu Severin nedaleko od Bjelovca početkom 1755. gdje se okupilo 20.000 naoružanih ljudi spremnih za borbu protiv samovoljne vladavine časnika Monarhije, no ta je buna krvavo ugušena snažnim pojačanjem carske vojske. Severinska buna poslužila je carici Mariji Tereziji kao pokazatelj slabosti Vojne granice i jakosti njezine kontrole nad njome. Sljedeće je godine na mjestu sajmišnog mjesta odlučila sagraditi novo vojno središte Varaždinskoga generalata, današnji Bjelovar. Philipp Lewin barun Beck koji je dobro poznao bjelovarski kraj zbog dugogodišnjeg vojnog boravka ondje. Grad je bio zamišljen kao utvrđeno naselje s četiri kule i s četverima ugrađenim gradskim vratima, no, ta je ideja bila odbačena zbog močvarnog tla koje je služilo kao zaštita grada. Barun Beck je prema uzoru na pijemontski grad Taurino (Torino) počeo graditi gradsku jezgru unutar koje se sve ulice sijeku pod pravim kutom.⁵ Prvih nekoliko godina gradili su se isključivo vojni objekti oko središnjeg trga, a 1765. središte Varaždinskog generalata prebačeno je iz Koprivnice u Bjelovar. Grad je trebao biti nazvan Novi Varaždin, prema želji carice

⁵ Mirela Slukan-Altić, *Povijesni atlas gradova – Bjelovar*, Bjelovar-Zagreb, 2003., str. 30.

Marije Terezije, no narod nije htio prihvatiti to ime, jer je izgrađen na starom naselju pokraj rijeke Bjelovacke pa je nazvan Bjelovar. To ime ostalo je do danas.⁶

2.2. Napredak Bjelovara

Prvih deset godina na području Bjelovara gradile su se vojarne, kuće za časnike i vojne službenike, skladišta za hranu, spremišta za oružje te vjetrenjače i vodenice. Posađeni su drvoredi lipa i duda na središnjem „Parade Platzu“, gdje se kopao i gradski zdenac. Nositelji vojnih činova i zapovjedničkih dužnosti selili su u Bjelovar, koji je 1766. podijeljen na dva dijela: sjeveroistočni dio Bjelovara pripao je Đurđevačkoj, a jugozapadni dio Križevačkoj pukovniji. Iako je bio zamišljen kao vojna utvrda, na kraju je Bjelovar podignut kao otvoreni grad. Život u Bjelovaru, isprva stožernom mjestu Đurđevačke i Križevačke pukovnije, oblikovali su doseljenici i njihovi potomci, a carica Marija Terezija na novu razinu podigla ga je poveljom od 16. veljače 1772. kada je dodijelila Bjelovaru sajamske povlastice.

U posadi Bjelovara nalazio se zbor husara. Bjelovar je, zajedno s utvrdom Ivanić, bio vojna općina prema spisima iz 1774. Tada je izabran i prvi poznati bjelovarski gradonačelnik, Ivan Mihail Ausrecht. Na već spomenutom Parade Platzu, danas gradskom parku, postavljena su 1777. i 1778. četiri barokna kipa: „Kip svete Terezije Avilske“, „Kip svetog Jurja“, „Kip svetog Ivana Nepomuka“ i „Kip svete Jelene“. Svaki od ovih kipa skriva određenu simboliku. Sveta Terezija Avilska bila je zaštitnica Marije Terezije, sveti Juraj bio je zaštitnik Đurđevačke pukovnije, a sveta Jelena je bila zaštitnica Križevačke pukovnije. Carica Marija Terezija umrla je 1780. i nikada nije posjetila ovaj grad. Naslijedio ju je sin, Josip II., koji je provodio opsežne reforme kojima je nastojao povezati raznolike habsburške zemlje i stvoriti jedinstvenu apsolutističku državu, a poduzimao je i različite mjere koje su se odnosile na Vojnu granicu. Glavno zapovjedništvo preseljeno je iz Bjelovara u Zagreb 1783., a Bjelovar je i dalje ostao stožerno mjesto Križevačke i Đurđevačke pukovnije te vojni komunitet. Nakon što je 14. veljače 1787. potvrđeno da građanstvo u Bjelovaru živi u povlaštenom komunitetu s magistratom, a više nije bio generalatsko središte, novom regulacijom vojnih komuniteta 12. travnja 1787. u sklopu nove vojno graničarske

⁶ Petra Somek, Bjelovar: najmlađi kraljevski grad, *Meridijani*, broj 118, Zagreb, 2007., str. 36.-55.

reorganizacije Bjelovar je zadržan kao slobodna vojna općina u središtu Varaždinskog generalata. Zemljišna knjiga ili upisnik čestica Vojnog komuniteta Bjelovar od 27. travnja 1787. važan je izvor za proučavanje društvenih, demografskih, posjedovnih i gospodarskih prilika u doba prosvjetiteljstva, kasnog baroka i klasicizma. Ona pokazuje da je Bjelovar u to vrijeme bio općina za sebe, koja je u gradu i predgrađu imala 227 popisnih brojeva, okruženih seoskim naseljima. Granica Vojnog komuniteta prema okolnim selima, koja su pripadala Križevačkoj ili Đurđevačkoj pukovniji, bila je na terenu precizno označena pomoću vidljivih zemljišnih humaka. U gradu Bjelovaru i njegovom predgrađu nizale su se državne zgrade i građanske kuće s dvorištima i vrtovima, a mnoge i sa stajama i šupama. Slobodne parcele bile su predviđene za gradnju kuća za nove doseljenike. Među državnim zgradama Bjelovara najviše se spominju generalatska kuća, katolička crkva svete Terezije s grobljem, samostan redovnika pijarista, grkonesjedinjena ili pravoslavna crkva, molitvena kuća grčkog obreda, pravoslavno groblje, stan za grkokatoličkog svećenika, gradska kuća s magistratskim uredima, stara gradska vijećnica, školska zgrada i ostalo. Komunitetskom regulativom iz 1787. propisano je da Bjelovar treba davati plaćene vojnike za čuvanje ureda u slučaju da i graničarski pričuvnici odu na bojište ili vježbalište. Magistrat je upravljao komunitetom i sudio kao sud prvog stupnja. Komunitet je slobodno raspolagao svojim područjem, koje se smatralo njegovim stvarnim vlasništvom, ali se zemlja na gradskom teritoriju, uz suglasnost Gradskog zapovjedništva, mogla prodati samo bjelovarskim građanima ili graničarima. Stanovnici vojnog komuniteta oslobođeni su carskih i vlastelinskih tlaka ili rabota, ali su morali odlaziti na zajedničke radove ili isplatiti tu obvezu određenom svotom novca. Komunitet je bio dužan davati zapregu i osigurati smještaj vojnicima ili dočasnicima. Između 1789. i 1848. u Europi je došlo do velikih promjena, što je imalo utjecaj i na događanja u Bjelovaru. Bjelovarski magistrat dobio je novi sastav u kojem je prisegnuo 21. siječnja 1793., a sljedeće godine zamijenjen je komunitetski regulativ za Varaždinski generalat posebnim „Regulativom za komunitete Bjelovar i Ivanić“, kojim su tradicije ojačane, a podložnost podanika dodatno je učvršćena. Nakon definitivnog premještanja sjedišta u zapovjedništva Varaždinskog generalata u Zagreb, oko 1795. nastao je novi plan Bjelovara u kojem je grad označen kao stožerno mjesto varaždinske Križevačke i Đurđevačke pukovnije, iako je istovremeno bio vojna općina. Poslije imenovanja nadvojvode Karla Habsburga ministrom rata i mornarice 1801. pokrenute su predradnje za uspostavu trajnijeg poretka u Vojnoj

granici. U Beču je 1807. potpisan Graničarski temeljni dokument, a odlukom cara Franje I. na Vojnu granicu je protegnut Opći građanski zakonik. Tijekom Napoleonovih ratova, zbog priljeva izbjeglica povećao se broj stanovnika u Bjelovaru.

Na bjelovarskom Parade Platzu 1828. postavljeno je 12 uljnih svjetiljki, a vojne postrojbe Križevačke i Đurđevačke pukovnije postrojavale su se upravo na spomenutom trgu, odakle bi naoružani vojnici odlazili na bojišta ili svojim kućama nakon povratka s pohoda. Bjelovarski magistrat nalazio se do 1831. u kući koja je u drugoj polovici 19. stoljeća bila poznata kao gostionica „K angjelu“. Iste godine podignuta je u Bjelovaru nova gradska vijećnica, koja je imala četiri ureda, arhiv, građanski zatvor, zatvor za kriminalce i prostorije za različite službene potrebe. Europske revolucije i hrvatski pokret 1848. utjecali su i na zbivanja u Bjelovaru, gdje je poslije revolucionarnih promjena zaživjelo moderno građansko društvo. Po uzoru na „Zahtjevanja naroda“, u Bjelovaru su 31. svibnja sastavljene „Želje občine bjelovarske“ u 34 točke. U njima su sadržane političke težnje za sjedinjenjem graničarskog područja s civilnom Hrvatskom i Slavonijom, ali i želje za različitim olakšicama i rješavanjem pojedinih lokalnih problema. Zastupnik Vojnog komuniteta Bjelovar u Hrvatskom saboru Ivan Arnold, zajedno s drugim saborskim zastupnicima, radio je na blagostanju Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Bjelovarski magistrat imao je 1857. gradonačelnika, dva pravnička referenta, komunitetskog načelnika, komunitetskog upravitelja, dva pravnička referenta, vijećnika-računovođu, pet vijećnika, registranta i protokolista te tri pisara, a bjelovarsko komunitetsko društvo prema zvanju i zanimanju najviše su činili obrtnici i obrtnički pomoćnici. Vojnici, nadničari, trgovci, činovnici, liječnici, umjetnici i književnici bili su rijetki. Stanovništvo je, unatoč pesimističnim očekivanjima da neće rasti niti preživjeti, ručnim radom, uporabom domaćih životinja, ručnim alatom i korištenjem energije iz obližnjih potoka proizvelo glavninu svoje hrane. Svi oni smatrali su se vojnim građanima. Od 1861. razmišljalo se o ukinuću Granice, odnosno o ustavnom preustrojenju Vojne Granice. Sljedeće je godine Beč ju je pokušao reformom oživjeti. Nekoliko godina kasnije, 1866., komunitet je usklađivao svoju djelatnost za zapovjedništvima dviju varaždinskih pukovnija, ali je neposredno podlijegao Trećoj brigadi u Bjelovaru, kojoj je gradski magistrat kao mjesno poglavarstvo upućivao i službene podneske.

Austro-Ugarskom nagodbom 1867. uveden je državni dualizam te je Austrijska Carevina podijeljena na austrijski i ugarski dio i nazvana Austro-Ugarskom. Hrvatsko-Ugarskom nagodbom 1868. uređen je položaj Hrvatske i Slavonije, Dalmacija i Istra pripale su austrijskom dijelu, a Vojna granica ostala je pod upravom Ministarstva u Beču. Istom nagodbom Hrvatskoj je priznato pravo na Hrvatsko-slavonsku Vojnu granicu. Nakon što je 1869. Franjo Josip posjetio bjelovarsku bolnicu, župnu crkvu i vojničke zgrade, najavio je djelomično ukidanje graničarskog sustava te je iste godine donio odluku o razvojačenju i izdvajanju dvaju varaždinskih pukovnija i Vojnog komuniteta Bjelovar iz Vojne granice. Bjelovar je otpisom Franje Josipa od 8. lipnja 1871. proglašen gradom te je proglašeno ujedinjenje s civilnom Hrvatskom.⁷

⁷ Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar, 2013., str. 146.-226.

3. BJELOVAR OD 1871. DO POČETKA RATA 1914.

Višestoljetna vojna uprava u Varaždinskoj vojnoj granici ukinuta je Carskim manifestom od 8. lipnja 1871. Tim manifestom započeo je proces integracije vojnograničarskog područja u sustav građanske Hrvatske i utvrđena je obveza Austrije da donošenjem potrebnih zakona omogući predaju Vojne granice Ugarskoj i sjedinjenje s Hrvatskom.⁸

3.1. Razvojačenje Vojne granice

Razvojačenje Vojne granice u Hrvatskoj je započelo ukidanjem Varaždinske granice i razvojačenjem Križevačke i Đurđevačke pukovnije. Moderna politička i kulturna povijest Bjelovara započela je „povratkom matici zemlji“ 1871., kada su stvorene pretpostavke za njegov kulturni, gospodarski i društveni razvitak. Nakon pobjede Narodne stranke u svibnju iste godine na izborima za Hrvatski sabor, ugarska je vlada odugovlačila početak rada novog Sabora, kako bi onemogućila konstituiranje novoga Sabora s narodnjačkom većinom, bez zastupnika bivše Vojne granice. Izbori su bili određeni za rujan 1871., stoga je trebalo u Varaždinskom generalatu ukinuti pukovnije, organizirati privremenu upravu nove Bjelovarske županije, odrediti izborne kotareve, biračke popise, izborna povjerenstva i ostalo. Privremenim upraviteljem Županije proglašen je Ivan Trnski, pukovnik upravne struke, hrvatski pjesnik i književnik, rodom iz Nove Rače. Svečanom proslavom ujedinjenja Varaždinskog generalata s građanskom Hrvatskom, Bjelovar je 1. kolovoza 1871. proglašen sjedištem Bjelovarske županije. Nakon izbora u rujnu iste godine nazirala se premoć Narodne stranke na prostorima razvojačene Vojne granice. Ivan Trnski je nakon vrlo kratkog mandata smijenjen te je 30. ožujka 1872. uspostavljena civilna uprava nad Bjelovarskom županijom. Bjelovarska županija podijeljena je na osam kotara, odnosno 30 općina i dva grada (Bjelovar i Ivanić). Bjelovarski kotar činile su općine Ivanska, Gudovac, Trojstvo i Kapela.⁹

⁸ Dragutin Pavličević, *Vojna krajina – povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Zagreb, 1984., str. 86.-87.

⁹ Željko Karaula, *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.*, Bjelovar, 2012., str. 38.-45.

3.2. Slobodan kraljevski grad

Za vrijeme vladavine bana Ivana Mažuranića i na njegov prijedlog „Zakonom Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije“ od 5. kolovoza 1874., Bjelovar je proglašen slobodnim kraljevskim gradom s magistratom, zastupstvom i gradskim načelnikom. Tom odredbom određeno je da grad obavlja sve poslove određenih upravnih organa. Budući da je proglašen slobodnim kraljevskim gradom, očekivalo se da će Bjelovar imati dobru budućnost te da će biti županijsko središte s potrebnim zdravstvenim i komunalnim uslugama. Zbog toga, ali i zbog iskustva koje su stekli živeći u Bjelovaru, u njega su uselili brojni umirovljeni časnici iz bivših pukovnija Varaždinskog generalata. Povećanje broja stanovnika dovelo je i do osnivanja raznih kulturnih i sportskih društava. Usprkos društvenom razvoju, Bjelovar je za mnoge još uvijek bio izolirano mjesto, daleko od „velikih“ događaja.

Grad Bjelovar i okolicu pogodio je 9. studenog 1880. potres u kojem su najviše stradale gradske povijesne građevine, kao što su crkva svete Terezije Avilske te pravoslavna crkva svete Trojice, koje su zatim obnovljene. Bjelovarski pravaš i odvjetnik Ivan Ružić predlagao je da se sagradi nova, veća crkva, ali taj prijedlog nije usvojen. U svibnju 1891. Bjelovar je posjetio ban Károly Khuen-Héderváry kako bi provjerio napredak ovog grada. Bjelovar je željeznički spoj s Križevcima doživio 1894., a s Kloštom 1900., četrdeset godina nakon prve željezničke pruge u Hrvatskoj. Prvi industrijski pogon u gradu, pod nazivom Paromlin, otvoren je iste godine. Osim Paromlina, u to vrijeme djeluju već i pekarnica Dragutina Wolfa, današnji „Koestlin“, bjelovarska podružnica tvornice kavinih surogata „Hinko Franck i sinovi“ te radionica za preradu mesa Josipa Svobode. O gospodarskoj snazi svjedoče i izvještaji Trgovačko-obrtne komore u Zagrebu iz 1906., kada je u Bjelovaru registrirano 118 trgovačkih i 313 obrtnih poduzeća, po čemu se Bjelovar smjestio odmah iza Zagreba, Karlovca i Varaždina.¹⁰

¹⁰ Isto, str. 50.-55.

4. OD PRVOG SVJETSKOG RATA DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA

U Bjelovaru se nakon potvrde vijesti da je Gavrilo Princip, član tajne organizacije „Mlada Bosna“, izvršio 28. lipnja 1914. atentat na austro-ugarskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda u Sarajevu, pred gradskom vijećnicom skupilo 200 ljudi koji su pjevali hrvatsku himnu „u slavu“ Habsburga.

4.1. Prvi svjetski rat

Dana 23. srpnja Austro-Ugarska upućuje ultimatum Srbiji, zbog sumnji da je sudjelovala u atentatu i opskrblila atentatore oružjem. Tenzije su se povećavale te je 26. srpnja 1914. proglašena mobilizacija austro-ugarske vojske, a zapovijed za provedbu mobilizacije dobila je i 16. varaždinska pješačka pukovnija sa sjedištem u Bjelovaru. Nakon brze pripreme i smotre povodom dolaska zapovjednika 16. pješačke pukovnije pukovnika Raimunda Budinera, preuzete su vojne postrojbe od 2.322 opremljena vojnika.

Hrvatski teritorij gotovo i nije bio zahvaćen ratnim operacijama, ali je prijetila opasnost od zavođenja diktature Vojnog komesarijata za Hrvatsku. Bjelovar je ostao u pozadini, osluškujući vijesti s fronta, sa strogom zabranom političkog života. Ipak, nakon nekog vremena domoljublje je zavlдалo te je u Bjelovaru organiziran tečaj za njegovateljice. „Ženska stručna škola“ šivala je odjeću za vojsku, a brojne gospođe prijavljivale su se za rad s ranjenima. Čekala se pobjeda u ratu, međutim, nakon nekoliko mjeseci, bilo je vidljivo da je kraj sukoba daleko. Muškarce su sve češće upućivali na nove frontove prema Rusiji, gdje su mnogi Bjelovarčani bili ranjeni ili poginuli. Život u Bjelovaru bio je otežan, najviše zbog nemogućnosti opskrbe namirnicama, no, ipak, situacija nije bila alarmanтна kao u ostalim dijelovima zemlje. Zbog dugog rata i suše, u velikom dijelu Austro-Ugarske narod nije imao što jesti. Iz tog razloga je zagrebački „Središnji odbor“ organizirao zbrinjavanje obitelji mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika te počeo humanitarnu akciju preseljenja djece iz Istre na sjever Hrvatske, pa je tako u sjevernu Hrvatsku, uglavnom na prostore Bjelovarsko-križevačke županije, dopremljeno više od 20.000 djece, te su se za njih

skupljali dobrovoljni prilozi. Tijekom Prvog svjetskog rata država je raspisala osam ratnih zajmova, zbog potreba za opremu vojske smanjen je broj vlakova za Križevce, zgrada Gimnazije predana je vojsci, zbog nestašice ugljena uvedena je štednja plina, a mjesečna dozvoljena potrošnja iznosila je do 30 kubika te je svako prekoračenje dovodilo do iskopčavanja plina kućanstvu. Grad je odredio maksimiziranje cijena koje su seljaci često kršili te su se za to kažnjavali novčanim kaznama ili zatvorom. Ti događaji doveli su i do osnivanja ogranka Hrvatske pučke seljačke stranke od strane mladog odvjetnika Ivše Lebovića koji je postao i njegov prvi predsjednik.

Vijesti o odgovoru predsjednika SAD-a Woodrowa Wilsona na Austro-Ugarsku ponudu za primirjem stigle su u Bjelovar 21. listopada 1918., a već idući dan građani su počeli kititi svoje kuće narodnim zastavama i zatvarati dućane kako bi dostojno proslavili kraj rata. Austro-Ugarska, nazvana i „bolesnik na Dunavu“, iz Prvog svjetskog rata je izašla kao gubitnik i ušla u posljednje razdoblje svoga postojanja.¹¹

4.2. Razdoblje između dva svjetska rata

Raspad Austro-Ugarske Monarhije prouzročio je niz nacionalnih, društvenih i socijalnih pitanja. Kratko razdoblje Države Slovenaca, Hrvata i Srba obilježila su dva pitanja. Prvo se očitovalo u željama vladajućih krugova u Zagrebu, koncentriranih u Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba, da se planirano ujedinjenje s Kraljevinom Srba provede što prije, ne vodeći računa o željama stanovništva. S druge strane, seljaštvo je raspad Monarhije doživjelo kao početak novog stanja, obilježenog izostankom svake organizirane vlasti te razdiobom materijalnih dobara, što je dovelo do stanja opće nesigurnosti u zemlji.¹²

Društveni nemiri u bjelovarskom kraju započeli su u posljednjoj godini rata te se nastavili i tijekom prvih mjeseci nove države Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Zbog opće bijede i neimaštine seljaci su počeli provaljivati u dvorove vlastelina, dućane obrtnika i trgovaca, podrumne bilježnika. Svi ti činovi pripadaju fenomenu masovnih pljački na području Bjelovarsko-križevačke županije.

¹¹ Isto, str. 256.-281.

¹² Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar, 2013., str. 280.

Na Hrvatskoj je političkoj sceni dominirala Hrvatska pučka seljačka stranka, na čelu sa Stjepanom Radićem. Ona se zauzimala za rješenje hrvatskog pitanja i položaja hrvatskog naroda pomoću decentralizacije i konfederalizacije zemlje.¹³ Osim društvenih vladali su i politički nemiri kojima je uzrok bila službena beogradska politika. Beogradski centar provodio je politiku hegemonije nad svim ostalim krajevima u zemlji, što je uvelike utjecalo na situacije gradova. Grad Bjelovar je Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca zadržao mjesto upravnog središta Bjelovarsko-križevačke županije, no, nakon ukidanja županija 1924. izgubio je sve županijske uprave te je s razine županijskog centra pao na razinu grada i kotara te je pripao novom Osječkom okrugu. To je pridonijelo osiromašenju grada, koji su napustili činovnici, trgovci i obrtnici s obiteljima. Krize u Kraljevini kulminirale su nakon atentata na hrvatske narodne zastupnike 20. lipnja 1928. u Narodnoj skupštini u Beogradu. Šestosiječanjskim proglasom 1929. kralj Aleksandar Karađorđević odlučio je uvesti monarhističku diktaturu. Jugoslavenski nacionalni unitarizam ozakonjen je Kraljevinom Jugoslavijom 3. listopada 1929. Zemlju je činilo devet banovina, a Bjelovar je pripao Savskoj banovini.¹⁴ Nakon osnivanja ustaškog pokreta početkom 30-ih godina prošlog stoljeća, pod vodstvom Ante Pavelića, slijedeći načela Mussolinijeve fašističke Italije, dolazi do ideje stvaranja nezavisne hrvatske države terorističkim sredstvima i borbom protiv jugoslavenskog režima.¹⁵

U razdoblju između dva rata grad je iznenađujuće napredovao. Na Logorištu je uređeno nogometno igralište Bjelovarskog akademskog sportskog kluba, a 1932. izgrađeno je gradsko kupalište iza prostora starog sajmišta, na posjedu Rudolfa Berghofera. Otvorenjem kupališta pristupilo se i hortikulturnom uređenju prostora staroga sajmišta, koji je u tom izgledu sačuvan do danas.¹⁶

„Nakon 26. kolovoza 1939., kada je postignut sporazum između predsjednika jugoslavenske vlade Dragiše Cvetkovića predsjednika HSS-a Vladka Mačeka, a na osnovi kojega je kao autonomna jedinica u sklopu Kraljevine Jugoslavije stvorena Banovina Hrvatska, Hrvatska seljačka stranka na bjelovarskom području preuzima vlast.“¹⁷

¹³ Isto, str. 283.

¹⁴ Željko Karaula, *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.*, Bjelovar, 2012., str. 278.-310.

¹⁵ Isto, str. 333.

¹⁶ Grad Bjelovar, <https://www.bjelovar.hr/o-bjelovaru/povijest-bjelovara/>, 4. svibnja 2018.

¹⁷ Željko Karaula, *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.*, Bjelovar, 2012., str. 366.

4.3. Drugi svjetski rat

Iako je Drugi svjetski rat započeo 1. rujna 1939. napadom Njemačke na Poljsku, napad Njemačke i njezinih saveznika na Kraljevinu Jugoslaviju, odnosno Banovinu Hrvatsku, dogodio se tek 6. travnja 1941. Vodstvo Hrvatske seljačke stranke na čelu s Vladkom Mačekom, potpredsjednikom jugoslavenske vlade, pozvalo je hrvatski narod na puni red i disciplinu na svakom mjestu, bilo kod kuće ili u vojsci.¹⁸

Međunacionalni sukobi u Kraljevini Jugoslaviji reflektirali su se u njezinim redovima jer su mnogi Hrvati odlazili u borbu boreći se za državu koju nisu smatrali svojom. Negativno raspoloženje u Bjelovaru je kulminiralo od 6. do 8. travnja 1941. kada su vojnici 108. pješačkog puka na području Velikog Grđevca otkazali poslušnost jugoslavenskom zapovjedništvu i organizirali pobunu. Dijelovi 108. puka s Hrvatskom seljačkom zaštitom razoružali žandarmerijsku postaju u Garešnici i krenuli prema Bjelovaru, gdje su se sukobili s jugoslavenskim žandarima koji su ubili dvojicu, a trojicu teško ranili. Usprkos tome, 108. puk uspio je prisiliti jugoslavenske časnike na povlačenje iz Bjelovara, a Julije Makanec, načelnik Bjelovara, 8. travnja proglasio je „uskrsnuće“ Nezavisne Države Hrvatske. Vladko Maček je 9. travnja tražio slanje pobunjenog puka natrag na položaje, uz obećanje da će sam doći u Bjelovar, što nije ispunio. Hrvatska seljačka stranka uvidjela je da se Mačekove naredbe kose sa stvarnim stanjem na terenu. Nova ustaška vlast tražila je vezu s njemačkim zapovjedništvom kako bi ga obavijestila o gradu Bjelovaru i kako bi mu ga predala. Sljedeći dan, njemačke postrojbe prošle su kroz Bjelovar prema Zagrebu. Pripadnici Hrvatske seljačke zaštite uključivali su se u novi ustaški režim, osobito u Gudovcu. Protjerane iz grada, preostale skupine jugoslavenske vojske nalazile su se u njegovoj okolini. Na čelu ustaškog pokreta bio je Julije Makanec, koji je za zapovjednika mjesta postavio Ivana Mraka, koji je od pobunjenih pripadnika 108. pješačkog puka počeo osnivati 16. pješačku pukovnicu. U svojoj naredbi od 23. travnja 1941. kapetan Merak zapovjedio je da se pravoslavci, Rusi i Židovi odmah moraju otpustiti iz vojne službe te da pričekaju konačno rješenje kod kuće. S obzirom na to da su u bivšoj državi bili favorizirani, bjelovarski Srbi prvi su došli pod strog nadzor ustaša. Počele su premetačine mnogih njihovih kuća, zbog konstatacije da je pitanje nenaoružanja srpskog stanovništva ključno za uspjeh mlade hrvatske države. Ugledni gradski Srbi

¹⁸ Isto, str. 418.

su pritvoreni na dulje ili kraće vrijeme, državni službenici i intelektualci poslani su u logore, a natpisom su označene sve srpske i židovske trgovine. Situacija se nije smirivala, a ostaci jugoslavenske kraljevske vojske još su djelovali u okolini grada. Rano ujutro 28. travnja 1941. ustaše i Hrvatska seljačka zaštita počeli su masovno uhićenje Srba u Gudovcu i okolini, a uhićenje je nadzirao Eugen Kvaternik. Uhićena skupina od oko 200 ljudi bila je likvidirana na lokalnom sajmištu. Ustaška vlast nije imala namjeru prikriti taj zločin, no taj okrutan postupak nije odgovarao Nijemcima koji su tražili smirivanje situacije. Nakon masakra u Gudovcu, počelo je masovno iseljavanje Srba s bjelovarskog područja. Po uzoru na nacističku Njemačku, 30. travnja su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj proglašeni nacistički zakoni. Židovima je zabranjeno svako sudjelovanje u radu organizacija i ustanova društvenog, sportskog, omladinskog i kulturnog karaktera, a krajnji cilj Nezavisne Države Hrvatske bilo je njihovo uništenje. Zbog takvih mjera, do 1. rujna iste godine u Bjelovaru je samoubojstvo počinilo 11 Židova. Predstojništvo gradskog redarstva Bjelovara dostavilo je Ministarstvu vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske „Iskaz o poginulim Hrvatima u vremenu od 6. do 30. travnja na području Bjelovara“ u kojemu je 28 poginulih Hrvata.

Na prostoru Nezavisne Države Hrvatske osnovane su 22 velike župe. Bjelovar je bio sjedište Velike župe Bilo Gora s kotarima Koprivnicom, Đurđevcom, Križevcima, Bjelovarom, Čazmom i Garešnicom.

S obzirom na to da je Bjelovar bio važno geostrateško sjedište, u njemu su tijekom Drugog svjetskog rata bile smještene brojne oružane formacije domobransko-ustaške i njemačke vojske. To je stvorilo probleme jer u Bjelovaru nije bilo moguće osigurati dovoljno hrane i prostora za smještaj tolikog broja vojnika.

Zbog ratnih okolnosti i nepovoljnih trgovačkih uvjeta koji su sklopljeni s Njemačkom i Italijom i problema naslijeđenih od bivše države, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vladalo je teško gospodarsko stanje. Cijene najvažnijih prehrambenih i drugih artikala brzo su rasle, što je ugrožavalo ionako nizak standard najširih narodnih slojeva, a njemačka vojska je po ulasku u Bjelovar pokupovala svu hranu i ostale dragocjenosti. Širenjem partizanskog pokreta na bjelovarskom području od sredine 1942. nabava osnovnih namirnica u gradu bila je otežana jer su partizani sprječavaju seljake da ih donose u grad. Unatoč svemu, društveni život u Bjelovaru nastavio se gdje je stao prije rata, a radilo se i na uljepšavanju grada. Na mjestu drvenog paviljona u centru

parka sagrađen je „Glazbeni paviljon“, čija je gradnja završila 1943. Sigurnost života i imovine u Bjelovaru se pogoršala u proljeće 1944., kada su zapadni saveznici započeli bombardiranja grada i okolice. Na grad je bilo izvršeno pet bombarderskih napada.

Krajem iste godine u bjelovarskoj regiji vodile su se teške borbe. U ofanzivi VI. I X. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u listopadu bila su zauzeta sva ustaška uporišta istočno od Koprivnice, a u prosincu iste godine uništena su i uporišta Nijemaca i ustaša u Gudovcu i Velikom Korenovu. Ti partizanski uspjesi izazvali su negativne reakcije ustaških i njemačkih snaga te oni u svojem pohodu potiskuju partizanske postrojbe. Nakon toga, Bjelovar je postao grad centriran pod žicom, kontrolirao se ulazak i izlazak, nije bilo električne struje, a vojska je bila nedisciplinirana. Ustaška vlast tražila je daljnju podršku od naroda te je Ustaški stožer Bilo Gora 14. ožujka 1945. organizirao posljednju veliku manifestacijsku skupštinu u gradu, međutim, bilo je prekasno. Nekoliko dana kasnije Viroviticu su zauzele snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a zaposjedanje fronte u Bilo Gori započelo je 30. travnja iste godine. Posljednji čin ustaških postrojbi prije povlačenja bilo je masovno smaknuće preostalih zatvorenika na Vojnoviću 1. svibnja 1945. Bjelovar je od svibnja 1945. bio sjecište kolona Križnog puta te su u njemu bili raspoređivani u sabirne i prolazne logore. Neki sudionici Križnog puta nisu ni stigli u Bjelovar jer su streljani u blizini grada.¹⁹

Prema izvješćima Okružne i Kotarske komisije Bjelovar za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, piše da je za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske u Bjelovaru strijeljano 719 osoba, obješena je 1, zaklano je 88 osoba, pod strašnom torturom umrla je 61 osoba, smrt kao posljedica mučenja nastupila je kod 22 osobe, u logorima je umrlo 686 osoba, samoubojstvo je izvršilo 18 osoba, a uhićene su 7.772 osobe.

¹⁹ Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar, 2013., str. 311.-331.

5. BJELOVAR ZA VRIJEME DOMOVINSKOG RATA

Razdoblje Domovinskog rata i raspada Jugoslavije u Bjelovaru obilježile su političke napetosti, policijske i vojne postrojbe koje su se uključivale u obranu cijele Hrvatske, osvajanje vojarne Jugoslavenske narodne armije u gradu i razaranje od strane Jugoslavenske narodne armije, što je rezultiralo velikim žrtvama.

5.1. Približavanje rata

Novo razdoblje razvoja Bjelovara počinje 1990., rušenjem komunističkog poretka u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj i Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Hrvatska demokratska zajednica preuzela je vlast u Hrvatskoj, a nekoliko dana nakon toga, 23. svibnja 1990., Jugoslavenska narodna armija je u dogovoru s predsjednikom predsjedništva SFRJ Borisom Jovićem oduzela sve oružje Teritorijalne obrane Socijalističke Republike Hrvatske, zbog zaključka da su u Hrvatskoj pobijedile antisocijalističke, antijugoslavenske i nacionalističke snage, a JNA je u Bjelovar stavila pod kontrolu oružje općina Bjelovar, Čazma i Đurđevac.

Sredinom kolovoza 1990. došlo je do pobune većinskog srpskog stanovništva sjeverne Dalmacije i Like, što je bio dokaz da Srbi s toga područja ne prihvaćaju novu hrvatsku vlast. U srpnju je u pravoslavnoj crkvi svete Trojice u Bjelovaru osnovan inicijativni odbor Srpske demokratske stranke za općinu, a ona je bila nositelj srpske pobune u Hrvatskoj i sebe predstavljala kao političkog predstavnika srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Zbog malog broja srpskog stanovništva u općini Bjelovar, ova stranka nije imala veći politički značaj.

Tablica 2. Nacionalni sastav stanovništva općine Bjelovar prema popisu stanovništva 1991.

Nacionalnost stanovništva	Grad Bjelovar		Seoska naselja		Ukupno	
	Broj	Postotak	Broj	Postotak	Broj	Postotak
Hrvati	20.826	77,34%	32.287	82,50%	53.113	80,42%
Srbi	2.590	9,61%	3.308	8,45%	5.898	8,91%
Jugoslaveni	1.485	5,53%	1.146	2,92%	2.631	3,98%
Ostali	2.025	7,52%	2.399	6,13%	4.424	6,69%
Ukupno	26.926	100,00%	39.113	100,00%	66.039	100,00%

(Izvor: *Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*, Zagreb, 1992., str. 52.-55.)

Nakon Drugog svjetskog rata Jugoslavenska narodna armija u Bjelovaru je uspostavila svoju posadu za smještaj ljudi, naoružanja i vojne tehnike. Također, u Bjelovaru je bilo Zapovjedništvo 28. partizanske divizije i jedne njezine partizanske brigade, odnosno, posadna vojarna „Božidar Adžija“, posadni „Dom JNA“, vojno skladište „Logor“, radarska postaja i centar veza protuzračne obrane JNA te vojno skladište „Barutana“.

Svjesni da je sukob s pobunjenim Srbima i Jugoslavenskom narodnom armijom neizbježan, politički je vrh Hrvatske donio tajnu odluku o postupnom naoružavanju. Ubrzo je bila ustrojena Specijalna jedinica Policijske uprave Bjelovar „Omega“. Napadom na Policijsku postaju u Pakracu 1. ožujka 1991. započeo je projekt „razbijanja“ Hrvatske. Iako je pobuna brzo slomljena pomoću specijalnih postrojba Ministarstva unutarnjih poslova Hrvatske, vojna posada iz Bjelovara poslala je na pakračko područje oklopni bataljun 265. mehanizirane brigade iz Bjelovara.

Na referendumu na kojemu su se stanovnici općine Bjelovar izjašnjavali o budućem političkom položaju Republike Hrvatske, 93,30% građana opredijelilo se za suverenost. Zbog uvjerljivih rezultata referenduma 25. lipnja 1991. Sabor Republike Hrvatske proglasio je samostalnost zemlje.

Intenziviranje ratnih djelovanja u zapadnoj Slavoniji dovelo je do početka organiziranja većih vojnih postrojbi u općini Bjelovar, poput samostalne „A“ satnije 105. brigade, koja je većinom bila naoružana lakim oružjem.²⁰

²⁰ Željko Karaula, *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.*, Bjelovar, 2012., str. 649.-667.

5.2. Sukobi i osvajanje vojarne „Božidar Adžija“ u Bjelovaru

Tenzije su se povećavale i odnosi između Jugoslavenske narodne armije i Izvršnog vijeća bjelovarske općine postali su sve napetiji te su osnovani ogranci Međustranačkog vijeća narodne zaštite za općinu Bjelovar, a organizirana je i vlastita proizvodnja oružja.

Sukob između Jugoslavenske narodne armije i hrvatskih snaga dogodio se 16. kolovoza u mjestu Okučani, gdje se borbena skupina 265. mehanizirane brigade sukobila s hrvatskim snagama.²¹ Prvi ozbiljniji događaj na bjelovarskom području dogodio se 1. rujna 1991. u mjestu Kupinovac, kada je razoružano 14 vojnika i oficira Jugoslavenske narodne armije koji su bili na putu iz Koprivnice u Bjelovar. Događaj koji je ostao najzapaženiji bio je nestanak 18 bjelovarskih dragovoljaca u blizini sela Kusunje, 8. rujna iste godine. Naime, prvih dana rujna 1991. u pomoć obrani Pakraca stigla je „A“ satnija 105. bjelovarske brigade. Izviđački vod „A“ satnije je 8. rujna 1991., kako bi izvidio stanje, improviziranim oklopnim transporterom otišao je u izviđanje okolice Pakraca. Budući da su utvrdili da na ulazu u selo Kusunje nema neprijateljskih barikada, transporterom su ušli u selo i upali u zasjedu. S obzirom na to da im je transporter bio pogođen, 20 hrvatskih vojnika sklonilo se u prvu kuću koja se ubrzo našla pod snažnom paljbom srpskih paravojnika. Hrvatski vojnici su, iako malobrojni i okruženi nadmoćnim neprijateljem, pružili izuzetno jak otpor. Kada su u zapovjedništvu brigade saznali za zasjedu, opkoljenima je poslana pomoć u ljudstvu koja se uspjela probiti svega na desetak metara od kuće, pozivajući opkoljene hrvatske vojnike na proboj. Kako su opkoljeni branitelji već imali poginule i ranjene pripadnike, preživjeli su odbili izići i ostaviti ranjene suborce. Tek kada je neprijatelj uspio minirati kuću, u prijedpodnevnim satima 9. rujna 1991., ostalih šest preživjelih vojnika se predalo. Suprotno svim ratnim pravilima i konvencijama, srpski paravojnici pobili su zarobljene i ranjene gardiste. Taj događaj doveo je do češćih incidenata i vatrenih noćnih okršaja.²²

U drugim dijelovima Hrvatske djelovanje Jugoslavenske narodne armije protiv Republike Hrvatske bilo je još transparentnije, što je prisililo predsjednika Republike

²¹ Davor Marijan, *Smrt oklopne brigade*, Zagreb-Sarajevo, 2002., str. 160.-161.

²² Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, <http://www.pozesko-slavonska.policija.hr/MainPu.aspx?id=104177>, 15. svibnja 2018.

Hrvatske Franju Tuđmana da donese odluku o blokiranju svih vojarni JNA u Hrvatskoj i obustavi njihovu opskrbu hranom, vodom i strujom. Vojnici u opkoljenim vojarnama bili su pod medijskom blokadom te je Ministarstvo informiranja naložilo da se u krugu vojarne postavile razglasi kako bi vijest o predaji ljudstva i ostalih vojarni u Hrvatskoj olakšale odluku o predaji posade u Bjelovaru. Krizni štab Bjelovar nastojao je izvršiti podvajanja i iskoristiti pomutnju u redovima JNA u Bjelovaru, nudeći njihovim pripadnicima iste činove i u Hrvatskoj vojsci. Najveća prijetnja za sigurnost grada bila je vojarna Jugoslavenske narodne armije „Božidar Adžija“, a uz nju opasnost su predstavljali „Dom JNA“ u središtu grada, vojno skladište „Barutana“ te ostali vojni objekti u gradu i okolici. Zapovijed iz Glavnog stožera Hrvatske vojske da se situacija u Bjelovaru i Garnizonu JNA treba razriješiti u periodu od 28. do 30. rujna 1991. došla je 27. rujna iste godine. Ujutro 29. rujna 1991., nakon što je zapovjednik opkoljenih jedinica JNA pukovnik Rajko Kovačević odbio mogućnost mirne predaje, postrojbe Zbora narodne garde i policije napale su vojarnu. Borba je bila teška i tijekom dana je na grad iz vojarne ispaljeno više desetaka raznih projektila. Radio Bjelovar svaki je sat prenosio poruku Kriznog štaba Bjelovar u kojoj su se pozivali oficiri i vojnici Jugoslavenske narodne armije na predaju i nakon gotovo cijelog dana, pripadnici JNA su se predali.²³ Istoga dana oficir JNA Milan Tepić počinio je teroristički samoubilački napad, raznijevši vojno skladište „Barutana“, gdje je poginulo 11 branitelja koji su vojno skladište držali u blokadi te spriječili da oficir JNA aktivira eksploziv i raznese sva skladišta streljiva, što bi činilo štetu male atomske bombe. Umjesto 1700 tona eksploziva, raznio je nekoliko stotina. Eksplozija je gotovo uklonila šumu u krugu od 200 metara, a detonacija se čula na udaljenosti od 20 kilometara. Poginulo je i pet civila od granatiranja okolice i grada. Sam grad doživio je znatna razaranja i oštećenja objekata.²⁴ Osvajanjem svih vojnih objekata JNA u gradu uvelike je stabilizirana sigurnosna situacija. Sve oružje je zaplijenjeno, a većina zarobljenih oficira i vojnika JNA bila je razmijenjena za zarobljene pripadnike Hrvatske vojske. Dobivenim naoružanjem stekla se mogućnost mobilizacije cijele brigade. Operacija „Otkos – 10“ za oslobođenje okupirane Bilogore počela je 31. listopada 1991. i njome je potpuno oslobođeno područje Bilogore i Općine Grubišno

²³ Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar, 2013., str. 359.-363.

²⁴ Željko Karaula, *Osvajanje vojarne JNA „Božidar Adžija“ u Bjelovaru 1991. godine*, Bjelovar, 2009., str. 129.-135.

Polje. Zatim je slijedilo organiziranje brigade koja je trebala sudjelovati u deblokadi Vukovara. Brigada se s tog područja povukla 2. srpnja 1992.

Dijelovi 105. brigade, Topnička bojna Bjelovarskog zbornog područja, 69. satnija Vojne policije, 505. satnija ABKO-a, 265. izviđačko-diverzantska satnija Bjelovar i Specijalna jedinica bjelovarsko-bilogorske Policijske uprave sudjelovali su u operacijama „Bljesak“, „Oluja 4.“, „Maslenica“ i „Medački džep“.²⁵

²⁵ Hrvoje Petrić i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb-Bjelovar 2013., str. 365.-368.

6. SUVREMENI BJELOVAR

Pobjedom u Domovinskom ratu očekivalo se razrješenje mnogih problema hrvatskog društva i gospodarstva. Tendencije iz prethodnog razdoblja su se nastavile iako se najavljivao poslijeratni boljitak. Kao i nakon svakog rata, nakon Domovinskog rata slijedio je oporavak i razvoj grada Bjelovara.

6.1. Napredak grada

Bjelovar je danas središte Bjelovarsko-bilogorske županije. Na širem području grada živi 40.276 stanovnika. Središte Bjelovara i danas je središte prometnih putova u smjerovima istok-zapad i sjever-jug.

Na kulturnom planu nakon dugotrajnih prijemora oko lokacije, u središnjem gradskom parku na trgu Eugena Kvaternika podignut je spomenik poginulim braniteljima u Domovinskom ratu „Drvo života“, autora Mladena Gregurića. U spomen na oslobođenje grada 29. rujna 1991. od Jugoslavenske narodne armije, Gradsko vijeće je odlučilo da se kao Dan grada slavi 29. rujna. Na mjestu gradskog zdenca u središnjem gradskom parku danas se nalazi najstariji glazbeni paviljon od bračkog kamena. Paviljon okružuju četiri kipa posebne važnosti, koji su na to mjesto vraćeni nakon njihove restauracije 2000. Prostor spomenutog trga Eugena Kvaternika najprije je bio pašnjak, zatim vojno vježbalište pa tek onda gradski trg. Mijene koje su ga pratile mogu poslužiti kao metafora razvoja grada Bjelovara, od vojnog uporišta do modernističkog urbanog središta.

Bjelovar je postao važno političko, prosvjetno, kulturno i upravno središte šire regije. U Bjelovaru postoji pet osnovnih škola, osam srednjih škola i veleučilište, a od 2009. je središte Bjelovarsko-križevačke biskupije.

Specifična za Bjelovar je etnička raznolikost. U njemu skladno žive Hrvati, Srbi, Albanci, Česi i Romi. Raznolikost se u ovome gradu cijeni i poštuje, stoga su „Dani češke kulture“ na kojima se prikazuje cijelo bogatstvo običaja, kulture, specijaliteta i rukotvorina pod pokroviteljstvom Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Grada Bjelovara dugogodišnja tradicija. Raznolikost pridonosi kulturnom identitetu i

bogatstvu baštine koja je jedinstvena u ovom dijelu Hrvatske. Osim spomenutih Dana češke kulture, u Bjelovaru od manifestacija održavaju se „Terezijana“ u spomen na caricu Mariju Tereziju, „BOK fest“, punog imena Bjelovarski odjeci kazališta, „Međunarodni tjedan udaraljkaša“, „Doku-art“, „Večer nacionalnih manjina“, „Božićni koncert“ i ostalo. Bjelovar njeguje tradiciju sajmovanja stoljećima, stoga je jedna od najvažnijih manifestacija „Bjelovarski sajam“.²⁶

6.2. Tendencije razvoja

Bjelovar gradi svoju prepoznatljivost na bogatoj baštini i tradiciji te ulaže u stvaranje modernog identiteta. Prema Strategiji razvoja grada Bjelovara taj grad je urbano središte tradicionalne poljoprivredne regije, prepoznatljivo i zanimljivo kulturno i turističko odredište koje osigurava poticajno okruženje za gospodarstvo, kvalitetan obiteljski život, obrazovanje i rad svih građana.²⁷

Zbog svega navedenog Bjelovar ima potencijala za razvoj raznih vrsta selektivnih oblika turizma, kao što su enogastronomski, zdravstveni te, ponajviše, kulturni turizam. Također, zbog bogate i burne povijesti, Bjelovar ima potencijal i za razvijanje crnog turizma, odnosno turizma koji uključuje obilaske mjesta smrti i stradavanja, na spomen području „Barutana“.

²⁶ Petra Somek, Bjelovar: najmlađi kraljevski grad, *Meridijani*, broj 118, Zagreb, 2007., str. 36.-55.

²⁷ Antun Korušec, *Strategija razvoja grada Bjelovara 2016-2020*, Bjelovar, 2017.

ZAKLJUČAK

Bjelovar je grad o kojem se mnogo toga zna, a još se više toga ne zna. Njegovi prostori naseljeni su još od neolitika, a u kartografskim izvorima prvi se put spominje 1639. pod nazivom „Wellovar“. Povijest Bjelovara obilježila je carica Marija Terezija koja je 1756. odlučila na tom prostoru podignuti novo vojno središte Varaždinskog generalata. Bio je stožerno mjesto Đurđevačke i Križevačke pukovnije te središte Bjelovarske županije. Najmlađim slobodnim kraljevskim gradom postao je 1874. Bjelovarčani su aktivno sudjelovali u Prvom svjetskom ratu, iako sam hrvatski teritorij nije bio zahvaćen ratnim operacijama. U međuratnom razdoblju grad je napredovao, međutim, za vrijeme Drugog svjetskog rata grad je opet bio veliki vojnički grad, u kojemu su se sukobljavala dva totalitarizma. Razdoblje Domovinskog rata odnijelo je mnoge živote Bjelovarčana, no donijelo je i mnoge uspjehe. Bjelovar i Bjelovarčani imali su veliku ulogu u oslobođenju Republike Hrvatske.

Bjelovar kroz povijest, a i danas, obilježavaju tri riječi: sjecište, središte i vojska. Zbog njegovog idealnog položaja, odnosno sjecišta prometnih putova i granice osmanlijsko-austrijskih sukoba, carica Marija Terezija odlučila je upravo na mjestu današnjeg Bjelovara podignuti vojnu utvrdu. Središte Bjelovara i danas je sjecište prometnih putova u smjerovima istok-zapad i sjever-jug. Bjelovar je bio vojno središte Varaždinskog generalata, Bjelovarske županije, Bjelovarsko-križevačke županije, a danas je središte Bjelovarsko-bilogorske županije te Bjelovarsko-križevačke biskupije. Kroz povijest Bjelovar je bio vojna utvrda, vojno središte, vojni grad te gotovo ne postoji razdoblje kada se uz grad Bjelovar ne može povezati ovaj prefiks. Najbolja metafora za prikazivanje povijesti grada je njegov trg. Prostor Trga Eugena Kvaternika najprije je bio pašnjak, zatim vojno vježbalište, pa tek onda gradski trg. Mijene koje su ga pratile mogu se primijeniti na razvoj grada Bjelovara, od vojnog uporišta do modernističkog urbanog središta.

LITERATURA

a) knjige:

Karaula, Željko, *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.*, Nakladnik Horvat, Bjelovar, 2012.

Korušec, Antun, *Strategija razvoja grada Bjelovara 2016-2020*, Grad Bjelovar, Bjelovar, 2017.

Marijan, Davor, *Smrt oklopne brigade*, Zoro, Zagreb-Sarajevo, 2002.

Pavličević, Dragutin, *Vojna krajina – povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Sveučilišna Naklada Liber, Zagreb, 1984.

Petrić, Hrvoje i dr., *Povijest Bjelovara: od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad, Zagreb-Bjelovar, 2013.

Slukan-Altić, Mirela, *Povijesni atlas gradova – Bjelovar*, sv. I., Državni arhiv Bjelovar-Hrvatski državni arhiv Zagreb, Bjelovar-Zagreb, 2003.

b) članci u časopisima:

Karaula, Željko, Osvajanje vojarne JNA "Božidar Adžija" u Bjelovaru 1991. godine, *Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije*, 2009., str. 129.-135.

Slukan-Altić, Mirela, Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima: od vojne utvrde do slobodnoga i kraljevskog grada, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, br. 1, 2007., str. 9.-30.

Somek, Petra, Bjelovar: najmlađi kraljevski grad, *Meridijani*, broj 118, Zagreb, 2007., str. 36.-55.

c) statistička publikacija:

Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Republika Hrvatska, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1992.

d) internetski izvori:

Grad Bjelovar, <https://www.bjelovar.hr/o-bjelovaru/povijest-bjelovara/>, 4. svibnja 2018.

Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, <http://www.pozesko-slavonska.policija.hr/MainPu.aspx?id=104177>, 15. svibnja 2018.

POPIS PRILOGA

a) slika:

Slika 1. Bjelovar na karti Johnna Winklera iz 1639. 4

b) tablice:

Tablica 1. Ime Bjelovara u kartografskim izvorima iz 17. stoljeća..... 3

Tablica 2. Nacionalni sastav stanovništva općine Bjelovar prema popisu stanovništva
1991. 19

SAŽETAK

Bjelovar je središte tradicionalne poljoprivredne regije, prepoznatljivo i zanimljivo kulturno i turističko odredište Bjelovarsko-bilogorske županije te grad kompleksne i bogate povijesti.

Bjelovar obilježavaju tri riječi: sjecište, središte i vojska. Zbog njegovog idealnog položaja, sjecišta prometnih putova i granice osmanlijsko-austrijskih sukoba carica Marija Terezija odlučila je 1756. na mjestu današnjeg Bjelovara podignuti vojnu utvrdu. Središte Bjelovara i danas je sjecište prometnih putova u smjerovima istok-zapad i sjever-jug. Bjelovar je bio vojno središte Varaždinskog generalata, Bjelovarske županije, Bjelovarsko-križevačke županije, a danas je središte Bjelovarsko-bilogorske županije te Bjelovarsko-križevačke biskupije. Kroz povijest Bjelovar je bio vojna utvrda, vojno središte i vojni grad.

Metafora za prikaz razvoja grada Bjelovara je njegov trg. Prostor Trga Eugena Kvaternika najprije je bio pašnjak, zatim vojno vježbalište pa tek onda gradski trg. Mijene koje su ga pratile mogu se primijeniti na razvoj grada Bjelovara, od vojne utvrde do modernističkog urbanog središta.

SUMMARY

Bjelovar is the centre of a traditionally agricultural region, an interesting and distinctive cultural and tourist destination in Croatia's Bjelovar-Bilogora County, and a town that boasts a complex and rich history.

Bjelovar is defined by three concepts: intersection, centre and the military. Due to its ideal position, being the point of intersection of roads and located at the very border between Ottoman and Austrian conflicts, in the year 1756 Empress Maria Theresa decided to have a military fortification erected in the place where Bjelovar stands now. To this day the centre of Bjelovar remains an intersection of routes running from east to west and north to south. Bjelovar was the military centre of the Varaždin Generalate, Bjelovar County, Bjelovar-Križevci County, and today it is the centre of the Bjelovar-Bilogora County and the Diocese of Bjelovar-Križevci. Through its history Bjelovar was a military fort, military centre and military town.

A metaphor for the development of the town of Bjelovar is its main square. The present Eugen Kvaternik Square was originally a pasture, was then turned into a military training ground, and finally became a town square. The changes this square has undergone can be applied to the development of the town of Bjelovar, from a military fort to a modern urban settlement.

Sažetak pregledao: Mario Šavorić, profesor hrvatskog jezika i književnosti i engleskog jezika i književnosti